

Lanstyák István

A nyelvi babonák életerejéről

Nyelvi ideológiák és filozófiák a Nyelvművelő kézisztárban¹

Bevezetés

Előadásomban három konkrét nyelvi babonából kiindulva beszélek a Nyelvművelő kézisztár (NymKsz.² 2005) szemléletét, valamint a saját szemléletemet meghatározó nyelvi ideológiákról és filozófiákról. A babonák alapjául szolgáló nyelvi jelenségekről Szepesy Gyula (1986) és Lőrincze Lajos (1980) alapján írok. A terjedelmi korlátok miatt mellőzöm az érintett jelenségekre vonatkozó élőnyelvi kutatások eredményeit.

Nyelvi babonán olyan meggyőződést, ill. ezen alapuló nyelvhasználati szabályt értek, melynek alkalmazása révén a beszélő egy nyelvi, stilisztikai, pragmatikai stb. szempontból kifogástalan szót, kifejezést, szerkezetet vagy nagyobb nyelvi egységet egy másikkal helyettesít abban a hiszemben, hogy a célforma nyelvi, stilisztikai, pragmatikai stb. szempontból megfelelőbb a tényformánál, holott nem az (l. Lanstyák 2007ab). A nyelvi babonában hívó beszélő akkor is kész változtatni nyelvhasználatán, ha az semmiben nem segíti elő közlési vagy önkifejezési szándékának sikeres megvalósulását, sőt esetleg még hátráltatja is.

Nyelvi babona például az az elképzelés, hogy közlésünk igényesebb lesz, ha benne a közkeletű *szaft* szó helyett a tágabb jelentésű *lé* vagy a más jelentésű *mártás* szót használjuk; ezt javasolja a Nyelvművelő kézisztár a „zaft – szaft” szócikkében (NymKsz.² 2005: 614). Elég nehéz olyan helyzetet elképzelni, ahol a *lé* vagy *mártás* szó használata igényesebb közlést eredményezne, mint a *szafté* vagy *zafté*, hiszen azokban a szövegtípusokban, amelyekben a *szaft*, ill. *zaft* szó jellemző módon előfordul, a közlés pontossága fontos követelmény. A valóban igényes (azaz a vele szemben támasztott követelményeknek megfelelő) közlés tehát épp a *szaft*, ill. *zaft* szót tartalmazó közlés. S még ha egy konkrét helyzetben esetleg nem lényeges is, hogy a szakács vagy a háziasszony szaftról, mártásról vagy léről beszél-e, mert a beszédhelyzetből ez úgyis világos, akkor sem válik a közlés a szócserevel igényesebbé, legfeljebb azonos marad az „igényszintje”.

A nyelvi ideológiák az általában vett ideológiák sajátos, a nyelvre vonatkozó válfajai; olyan gondolatok, gondolatrendszer, melyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvhasználattal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos tények magyarázatára, továbbá a nyelvi vonatkozású tevékenységek indoklására és igazolására szolgálnak. (Részletesebben lásd az e kötetben található másik írásomban, Lanstyák 2010.) A nyelvi ideológiák szorosan beágyazódnak az érintett közösségek kultúrájába, s erőteljesen befolyásolják az emberek nyelvről való gondolkodását, ezáltal pedig nyelvi viselkedésüket, ill. nyelvi viselkedésük mások által történő értelmezését is. A hatalom a nyelvi ideológiákat eszközként használja különféle nyelvi és nyelven kívül célok elérésére; azon van, hogy a számára megfelelő ideológiákat az emberek számára elfogadottá, sőt magától értődővé, természetessé, ezáltal pedig mintegy láthatatlanná tegye.

A nyelvi ideológiák szorosan összefüggnek a nyelvi babonákkal és mítoszokkal. Leginkább abban különböznek tőlük, hogy a fenti értelemben vett nyelvi ideológiák a nyelvi mítoszokhoz képest nagyobb fokú tudatosságot, kifejtettséget, sőt sok esetben intézményesültséget asszociálnak; a nyelvi vélekedések racionális oldalát hangsúlyozzák a mítoszokban erőteljesebb nem racionálissal szemben, ugyanakkor emezektől eltérően nem implikálják a hamiság fogalmát, sőt a nyelvi ideológiákkal foglalkozó szakemberek határozottan elutasítják az

ideológiák ilyen jellegű minősítését. A nyelvi ideológiák fogalmához szorosan kapcsolódik a politika és a hatalom képzete: gyakran állami intézmények terjesztik őket tudatosan. A nyelvi ideológiáknak legalábbis egy része különféle nyelvi mítoszokon alapul, ezeket mintegy kifejtik és „cselekvőképes” formába öntik, ezáltal pedig megerősítőleg is hatnak rájuk.

A nyelvi ideológiákhoz hasonló szerepet töltenek be a társadalmakban a nyelvi filozófiák is. Ezek olyan, a nyelvvel, a nyelv lényegi tulajdonságaival, a nyelvi rendszerrel stb. kapcsolatos filozófiai elgondolások, melyek a filozófia világán túl is közkeletűvé váltak, és szélesebb társadalmi rétegek nyelvről való gondolkodását befolyásolják, ill. különféle nyelvi mítoszokban és babonákban öltönek testet. Mivel mind a nyelvről való gondolkodás, mind a nyelvi mítoszokba és babonákba vetett hit valóságosan befolyásolja az emberek nyelvhasználatát, közvetve a nyelvi filozófiáknak is hatásuk van arra, ahogyan az emberek beszélnek.

A nyelvi ideológiák és filozófiák részben a családi szocializáció során, részben az iskolában adódnak át a következő nemzedékeknek. Lelkes megerősítőik és terjesztőik közé tartoznak a nyelvművelők is; ezek főleg olyan ideológiákat és filozófiákat terjesztenek, melyekkel a mérvadó nyelvészek zöme nem tud azonosulni, inkább kártékonynak, mint hasznosnak ítélik őket, még akkor is, ha egyiküknek-másikuknak pozitív szerepe is lehet pl. bizonyos nyelvi problémák megelőzésében vagy megoldásában, ill. bizonyos – legitimnek mondható – nyelven kívüli célok elérésében. Előadásom harmadik részében ezekkel foglalkozom, nevezetesen a nyelvi konzervativizmussal, homogenizmussal, purizmussal, nacionalizmussal, standardizmussal, platonizmussal és racionalizmussal, majd pedig – a negyedik részben – azokról az ideológiákról is beszélek, amelyek ezeknek mintegy ellenpólusai, a nyelvi liberalizmusról, pluralizmusról, internacionalizmusról és regionalizmusról, valamint a vernakularizmusról.

Három nyelvi babona

Bár a Nyelvművelő kéziszótár a „Nyelvhelyességi babonák” c. szócikkével azt a látszatot kelti, hogy küzd a babonák ellen, mégis töméntelen mennyiségű nyelvművelői babonát tartalmaz. Ezek közül mutatok be hármat az alábbiakban. Annak ellenére, hogy Szepes Gyula (1986) – mások mellett – meggyőzően kimutatta, hogy az érintett nyelvi jelenségekkel kapcsolatban megfogalmazott nyelvművelői intelmek babonákon alapulnak, ezek a csaknem húsz évvel később megjelent Nyelvművelő kéziszótárban is tovább élnek, még hozzá markánsabban, mint elődjében, a Nyelvművelő kézikönyvben (NyKk. I–II).

1. A megengedő *is* szórendi helye

A megengedő *is* kétféle szórendi helyzetű lehet az olyan mondatokban, amelyekben igekötős ige, tagadószó vagy más hangsúlyos szó található: állhat egyfelől az igei állítmány egésze után, pl. *ha meggazdagszik is, nem lesz boldog; adok neki, ha nem kér is; bármennyire kedvelem is, ezt nem engedhetem meg neki*; másfelől a mondathangsúlyos szó után, pl. *ha meg is gazdagszik, nem lesz boldog; adok neki, ha nem is kér; bármennyire is kedvelem, ezt nem engedhetem meg neki*.

A Nyelvművelő kéziszótár állítása szerint a megengedő funkciójú *is* kötőszó „szabályos” helye a teljes állítmány után van, pl. *el kell mennie, ha nem akar is*. Mivel ezt a szórendet nem köti valamely nyelvváltozathoz, nyilvánvalóan minden dialektusban és regiszterben ezt ítéli „helyes”-nek. A közkeletű szórendi változatot, melyben az *is* a mondathangsúlyos

szót követi, pl. *el kell mennie, ha nem is akar*, csak a beszélt nyelvben tartja elfogadhatónak, de hangsúlyozza, hogy ez a szórend ott sem „igényes”, ott sem „választékos” (NymKsz.² 2005: 267). A kéziszótár mindenképpen kerülendőnek nyilvánítja a közkeletű szórendet akkor, ha az félreérthetőnek látszó mondatot eredményez, pl. *ha néhány sajtóhiba is található benne, szerintem értékes könyv*.

Az a vélemény, hogy a mondathangsúlyos szó utáni *is* szórendi helye kevésbé volna megfelelő, nyelvhelyességi babona a javából. Szepesy Gyula kutatásaiból tudjuk (l. 1986: 92–104), hogy a kétféle szórendi megoldás hosszú évszázadok óta él egymás mellett nyelvünkben; ezek közül a nyelvművelés 1872-ben, azaz szinte megszületése pillanatában önkényesen kiemelte az első megoldást mint egyedüli helyeset, a másikat pedig megbélyegezte. Hiába mutatta ki néhány évvel később Simonyi Zsigmond a kárhóztatott formát nemcsak a nyelvjárásokban, hanem a Kazinczy-kódextől kezdve, Zrínyi Miklóson keresztül Gyulai Pál és Arany János műveikig sokféle irodalmi és más alkotásban, hiába mutatta ki e szórendi megoldás „feddhetetlenségét” strukturális szempontból is, a nyelvművelés minderről nem vett tudomást, és továbbra is otrombán támadta a helytelennek bélyegzett formákat.

A közkeletűvé vált szórendi megoldást a második világháború utáni nyelvművelés is megbélyegezte, s nem átalotta azt állítani, hogy az csak néhány nyelvjárásban használatos, hogy legjobb stilsztáink kerültek, és hogy Arany János határozottan helytelenítette. Szepesy kimutatja, hogy ezek közül az állítások közül egy sem igaz: ez a szórendi forma az egész magyar nyelvterületen járatos; kimutatható olyan írók munkáiból, mint Zrínyi, Ady, Móricz, Kosztolányi, Karinthy, Szabó Dezső, Tamási Áron, Krúdy Gyula, Németh László; ami pedig Arany Jánost illeti, ő nemcsak hogy nem helytelenítette a megbélyegzett szórendi megoldást, hanem maga is használta, s Madách Ember tragédiájában sem javította ki. Szepesy nemcsak íróktól, hanem nyelvészektől és nyelvművelőktől is idéz példákat erre a szórendre, Szarvas Gábortól Zsirai Miklóson keresztül az (akkor) fiatalabb nemzedék tagjaiig, Benkő Lorándig, Deme Lászlóig, Lőrincze Lajosig, Szathmári Istvánig, Grétsy Lászlóig.

Ami az elvileg félreérthető példákat illeti, köztudomású, hogy elvileg többértelmű mondatokkal tele vannak a diskurzusok, nemcsak a beszélt, hanem az írott nyelvben is, és ezek legtöbbször semmiféle gondot nem okoznak, mivel a beszélők a többértelmű mondatok zömét automatikusan helyesen értelmezik. Mert hogyan is jutna eszébe egy épeszű embernek feltételezni, hogy egy könyv vagy egy cikk attól lenne értékes vagy elfogadható, hogy hibák vannak benne! Amennyiben mégis ilyet szokatlan dolgot akarna a beszélő megfogalmazni, azt – épp a gondolat szokatlansága miatt – nyilvánvalóan másképp tenné, pl. így: *szerintem épp azért értékes ez a könyv, mert néhány sajtóhiba is található benne* (és persze ezután következne a különös vélemény indoklása).

Ezek alapján egyértelmű, hogy a Nyelvművelő kéziszótár készakarva nem vesz tudomást a nyelvi tényekről, a neves elődök kutatómunkájáról, s tovább élte a közel száznegyven éves nyelvhelyességi babonát.

2. Az *ami* névmási kötőszó használata főnévre vonatkoztatva

A főmondatban található főnévvel megnevezett tárgyra vagy elvont fogalomra (azaz nem emberekre és nem csupán névmással, számnévvvel stb. jelzett dologra) a magyarban kétféle vonatkozó névmási kötőszó utalhat, az *amely* vagy az *ami*, pl. *leírtam a leckét, amelyet kaptam és leírtam a leckét, amit kaptam*. Ezzel kapcsolatos az a szintén közkeletű babona, melyet a Nyelvművelő kéziszótár is tovább élte, mely szerint ebben a funkcióban az *amely* a szabályos forma, az *ami* csak a mindennapi beszélt nyelvben fogadható el; „igényesebb szövegben, különösen pedig írásban” inkább az *amely* névmással kell utalni a főnévre (NymKsz.² 2005: 40).

A kéziszótár állítása szerint az ilyen szerepű *ami* „újabban” terjed a magyar nyelvben (i. h.); máshol a kéziszótár úgy fogalmaz, hogy „egy idő óta” az *amely* gyakorisága „a kevésbé igényes írott nyelvben” is csökken, ám ennek ellenére „továbbra is ragaszkodnunk kell a hagyományos és választékos *amely* kötőszóhoz” (NymKsz.² 2005: 38–39).

A kéziszótárnak az a véleménye, hogy az *ami* vonatkozó névmási kötőszó ebben a funkcióban csak az igénytelen mindennapi beszélt nyelvben fogadható el, egyértelműen nyelvhelyességi babona, melynek évszázadok óta ellentmondanak a nyelvhasználat tényei. Ezeknek engedve Nagy J. Béla az *ami* ilyen használatának már több mint félévszázaddal a Nyelvművelő kéziszótár új kiadása előtt, 1953-ban „menlevelet adott” a nyelvművelés egyik hivatalos és tekintélyes kiadványában (Nagy J. 1953: 246–248). A szerző szerint „a népnyelvből már jóformán teljesen kiveszett az *amely* névmás, de a köznyelvben is alig-alig hallható”; ennek ellenére „még ma is azt kell bizonygatnunk, hogy az *amely* helyett írt *ami* sem hiba” (i. m. 248).

Szepesy Gyula a nyelvjárási és a köznyelvi példakon túl számos irodalmi példát is felvonultat könyvében az *ami* ilyen használatára irodalmunk 19. és 20. századi kiválóságaitól, Petőfitől, Aranytól, Eötvös Józseftől, Mikszáthtól, Móricztól, Kosztolányitól, Adytól, Németh Lászlótól, Szabó Dezsőtől, Veres Pétertől, Móra Ferencről, Szabó Magdától és másoktól (1986: 106–111), sőt, azt is észreveszi, hogy maguk a nyelvművelők már a 20. század legelején is megszegették az általuk felállított szabályt, és ők is használták főnévre vonatkoztatva az *ami*-t – amikor „nem ügyeltek rá görcsösen” (i. m. 108).

A Nyelvművelő kéziszótárnak azt az állítását, mely szerint „újabban” terjed az *ami* főnévre vonatkoztatva, valótlannak kell tekinteni. Szepesy 19. századi példáira még mondhatjuk jóhiszeműen, hogy a kéziszótár szerkesztői számára a 19. század még nem távoli múlt, vagyis ezek beleférnek az „újabban” kategóriájába. Ám egy másik nyelvművelő, Szathmári István egy 1996-ban készített dolgozatában, 1997-ben a Magyar Nyelvőr hasábjain is hivatkozott az 1992-ben megjelent történeti nyelvtan adataira, mely szerint az *(a)mi* már a 16. században is kimutatható a jelzett funkcióban (Szathmári 1997/1999: 239).

3. A páros testrészek és a hozzájuk tartozó ruhadarabok nevének használata

A páros testrészek és a hozzájuk tartozó ruhadarabok neve a magyarban köztudomásúan mind egyes, mind többes számban állhat, pl. *könnyes volt a szeme; könnyesek voltak a szemei*. A választás függhet attól, hogy lényeges-e a beszélő számára, hogy érzékeltesse e testrészek, ill. ruhadarabok „többségét” vagy sem, de használatos a többes szám látható ok nélkül is.

A Nyelvművelő kéziszótár az egyes számú formákat mondja hagyományosnak, a többes számúakat a „bizalmas-vulgáris” stílushoz köti, bár megemlíti, hogy „irodalmi példa is akad a páros testrészek többes számú említésére” (NymKsz.² 2005:438). A szótár azt ajánlja, hogy „a választékos stílusban ragaszkodjunk a hagyományos szemlélethez, ill. az ennek megfelelő nyelvi formákhoz” (i. h.). Ugyanakkor a nyelvhelyességi babonákról szóló szócikkben a jelenségről ez áll: „Nem követelhetjük meg mereven az egyes számot a páros testrészek nevében vagy a gyűjtő értelmű egyedi testrésznevekben: *szeme – szemei; foga – fogai; körme – körmei*.” (i. m. 410).

Szepesy Gyula a páros testrészek nevének többes számú használatát a mindennapi nyelvben gyakorinak mondja, megállapítja, hogy „íróink kivétel nélkül élnek vele, nyelvjárásainkban is járja, tehát helyesnek kell elfogadnunk” (1986: 79). Ezt az állítását számos régi és mai irodalmi, nyelvjárási és köznyelvi példával támasztja alá; idéz rá példát többek között Balassitól, Szenczi Molnár Alberttől, Berzsenyitől, Csokonaitól, Kölcseytől, Vörösmartytól, Petőfitől, Aranytól, Adytól. Ezenkívül megállapítja, hogy valamennyi rokon nyelv gyakran

használja a páros testrészek nevét többes számban, igaz, egyes számban is, amiből azt a következtetést vonja le, hogy mindkét forma lehet finnugor örökség (i. m. 79–80). Mivel a többes számú formák legrégebb nyelvemlékeinkben is jelen vannak, véleménye szerint „semmi okunk sincs föltételezni, hogy nyelvünkben valaha is kizárólagosan egyes számot használtak volna a páros testrészekkel kapcsolatban.” (i.m. 80).

A Szepes Gyula könyvében olvashatók fényében a Nyelvművelő kéziszótár vélekedését töröl metszett babonának tarthatjuk: nem igaz, hogy a páros testrészek és a hozzájuk tartozó ruhadarabok nevét „nyelvünk hagyományosan egyes számban használja”; az, hogy irodalmi nyelvi példa is „akad” a többes számú használatra, erős csúsztatás, hiszen csak Szepes, sőt előtte már Lőrincze Lajos példák sokaságát vonultatja föl a többes számú használatra; ennek alapján a többes számú formáknak a „bizalmas-vulgáris nyelvhasználatba” utalása merő önkény (még akkor is, ha elvileg nem zárhatjuk ki, hogy e nyelvtani formák stílusértéke az elmúlt évtizedekben ebben az irányban módosult). A „vulgáris” nyelvhasználatra való utalás ezenkívül egyszersmind súlyosan meg is bélyegzi az ilyen formák használóit, vagyis a magyar nyelvközösségnek gyakorlatilag az egészét.

Lőrincze Lajos (1980:122), aki Szepes Gyulához hasonlóan tiszteli a nyelvi tényeket (és az olvasóját), még arra is föl meri hívni a figyelmet, hogy az egyes számú használat értelmezési problémát hozhat létre, hiszen a „*kéz, szem, láb* stb. egyes számú formák jelenthetik a páros testrészek mindegyikét, de természetesen csak az egyik részét, a kettőnek a felét is”. Emiatt egy-egy ilyen egyes számú alak jelentése bizonytalan lehet, amennyiben a kontextus nem igazítja el kellően az olvasót, hallgatót, pl. az ilyenek esetében: *megfogta a kezét, kezet fognak, feltörte a kezemet* a villanyél, *kézbe vesz, kézre ad* valamit, *kezet ad, kezet ráz, üres kézzel* érkezik.

A nyelvművelői megítélés ideológiai háttere

A magyar nyelvművelés nagy sikerű, reprezentatív kiadványának, a Nyelvművelő kéziszótárnak a nyelvi tényekkel szemben tanúsított „könnyed” magatartása teljesen érthetetlennek tűnhet, ha nem számolunk a nyelvművelők szemléletét, magatartását, egész munkásságát befolyásoló különféle nyelvi ideológiákkal és filozófiákkal. Ezek teszik érthetővé, hogyan képesek magukat nyelvésznek tartó személyek ilyen mértékben negligálni nemcsak az élőnyelvi kutatások eredményeit, hanem más nyelvművelők és régebbi, általuk is nagyra becsült nyelvtudósok kutatási eredményeit, következtetéseit is.

A fönti három nyelvhelyességi babonában könnyűszerrel kimutathatók a nyelvművelők szemléletét befolyásoló legfontosabb nyelvi ideológiák és filozófiák; ezekről beszélünk röviden ebben a részben, kitérve a tágan vett nyelvi variabilitáshoz való viszonyulásukra, arra, hogy az adott ideológia hívei hogyan vélekednek a nyelv külső és belső változatosságáról (az ún. heterogenitásról és az ún. inherens variabilitásról) nyelven belüli viszonylatban (a nyelvközi vonatkozásokra a terjedelmi korlátok miatt nem térhetek ki).²

Nyelvi konzervativizmus. A nyelvi konzervativizmus a nyelvi változások visszafordítását, illetve megfékezését célzó törekvések megalapozására szolgáló általános gondolatrendszer, amely leginkább más, specifikusabb nyelvi ideológiákon keresztül fejti ki hatását. A nyelvi konzervativizmust érhetjük tetten abban a felfogásban, mely szerint a régebbi, hagyományosabb forma egyszersmind helyesebb is, ill. egy forma régi, hagyományos mivolta mintegy „bizonyítéka” a helyességének, akár a nyelvszokással szemben is. Bár a tárgyalt három jelenség közül egyikről sem lehet egyértelműen kimutatni, hogy a nyelvművelők által kedvelt forma volna az „ősibb”, „eredetibb”, a nyelvművelők mégis – többek között – a hagyomány

nevében támogatják őket a nekik nem tetsző formákkal szemben, ami a konzervatív nyelvi ideológia befolyása. Így pl. a főnévre vonatkoztatott *ami* névmásról a kéziszótár – hamisan – azt állítja, hogy „újabbán” terjed, az *amely*-ről pedig azt, hogy az a „hagyományos”, ami az olvasó számára érv akar lenni helyessége mellett. Ezt elegendő indoknak tartja ahhoz, hogy ellentmondást nem tűrően a „hagyományos és választékos” *amely* formához való ragaszkodást írja elő. Hasonlóképpen a nyelvművelők egy része a páros testrészek egyes számú használatát állítja hagyományosnak, hogy ezzel annak helyességét bizonyítsa.

Nyelvi homogenizmus. A nyelvi homogenizmus olyan ideológia, melynek hívei a nyelvi sokféleséget negatív jelenségnek tartják, s ezért a nyelvi egységet, ill. egységes nyelvet szorgalmazzák a nyelvi változatosság rovására. A homogenizmus képviselői szerint a nyelvi sokféleség rombolja a nemzeti nyelv – és ezzel a nemzet – egységét, nyelvek leválásának veszélyét hordozza, szélső esetben még szeparatista mozgalmak kialakulásához, az állam területi integritásának felbomlásához is vezethet. A területi változatokon, a nyelvjárásokon kívül a homogenista felfogás a (kevésbé iskolázott beszélők által használt) szociolektusok és regiszterek, pl. a szleng vagy más „kisebbségi nyelvváltozatok” visszaszorítását is kívánatosnak tartja; ezek megbélyegzése rávetül beszélőikre is, és nyelvi diszkriminációhoz is vezethet.³

Mivel ez a magatartás ma már nem szalonképes, a mai nyelvművelés a nemstandard nyelvváltozatokat csak burkoltan támadja és bélyegzi meg, azáltal, hogy a bennük található nyelvi formákat tartja helytelennek, kerülendőnek, igénytelennek, a „vulgáris” stílusba tartozónak. A nyelvi homogenizmus ugyanis nemcsak a nyelv külső változatossága ellen irányul, a belső változatossággal sincs kibékülve; hívei rendszerint a kevésbé iskolázott, hátrányos helyzetű társadalmi rétegek által használt formákat tartják helytelennek, s még nyelvi érveket is fabrikálnak ezek „helytelenségének” alátámasztására. A nyelvi heterogenitás negatív megítélését a racionalista ideológia is támogatja, hiszen a nyelv, ha nem homogén, úgymond nem töltheti be legfőbb funkcióját, a gondolatok hibátlan közvetítését, mindenki számára azonosan érthető módon.

A nyelvi homogenizmus ideológiájának befolyása legjobban abban az általános nyelvművelői törekvésben mutatkozik meg, hogy az alternatív formák közül az egyiket helyesként vagy helyesebbként emelje ki, mintha zavaró lenne, ha két nyelvi forma egyaránt helyes, akár „a” nyelvben, akár konkrét diskurzusokban. Így a megengedő *is* állítmány utáni szórendi helyének kiemelése a nyelvi tények alapján nem volt, s ma sem indokolt. Ugyanezt látjuk a másik két jelenség esetében is: hiába rendkívül elterjedt az *ami* különösen a beszélt nyelvben, a szerzők még ott is szívük szerint az *amely* névmást támogatnák.

Nyelvi purizmus. A nyelvi purizmus olyan felfogás, amely az idegen nyelvek hatására bekövetkező nyelvi változásokban negatívumot lát. A purista nyelvalkítók a nyelv korábbi, idegen hatásoktól mentesebb állapotát jobbnak és szebbnek vélik a saját korukbelinél, az idegen hatásra létrejött nyelvi formákat pedig helytelennek vélik, vagy kevésbé helyesnek tartják ősi vagy belső keletkezésű formáknál.

A tárgyalt három babona közül a purizmus a megengedő *is*, valamint a páros testrészek esetében nyilvánul meg; nincs tudomásom arról, hogy az *ami* esetében is beszéltek volna idegen hatásról. A megengedő *is* esetében a német eredet gyanúja múlt ötlet maradt; a páros testrészek neve esetében viszont a kontaktushatással reálisan is számolnunk kell: a környező nyelvek kétségtelenül a többes számú formákat támogatják. Bár a nyelvi adatok arra utalnak, hogy mindkét forma megvolt talán már az alapnyelvben is, a nyelvemlékes kor magyar nyelvében pedig bizonyosan, a nyelvművelők a környező nyelvekben ismeretlen egyes számú formát támogatják, mégpedig épp „magyarossága” miatt.

Nyelvi nacionalizmus. A purizmus szoros kapcsolatban áll a nacionalista nyelvi ideológiával. A nacionalizmus lényege az emberi személyiségre hatást gyakorló identitások egyikének, a nemzeti identitásnak a többi fölé emelése, az egyéni és társadalmi értékrendszer csúcsára helyezése, a nemzetnek és a nemzet néhány fontos attribútumának, mindenekelőtt a nyelvnek kultikus jellegű tiszteletben részesítése. Ez utóbbinak, a „nemzetiként” aposztrofált nyelvnek más nyelvek fölé emelése, más nyelvek rovására való terjesztése a nyelvi nacionalizmus. A nemzeti nyelv felmagasztalása olykor szinte vallásos imádatba megy át, azaz egyfajta nyelvi fetiszizmusba (l. e kötet másik írásában a Reményik-vers példáját, Lanstyák 2010). Mivel a nacionalisták a „nemzeti nyelvben” a „nemzeti karakter” hű kifejezőjét látják, a nyelv „ősisége”, „egyedisége”, „belső, sajátos törvényei” szerint való fejlődése különösen nagy értéket képvisel szemükben. Az idegen hatás ezért számukra nem pusztán nyelvi kérdés: a más nyelvekből származó elemek és nyelvi formák idegen világszemlélet szálláscsinálóinak, ezáltal pedig a „nemzeti karakter” rombolóinak minősülnek. Ezért hangsúlyozza pl. a Nyelvművelő kéziszótár a „hagyományos szemlélethez” való ragaszkodás szükségességét. Ebből következően a nyelvi nacionalizmus nyelven belül, a belső változatosság tekintetében a purizmust erősíti, ezen keresztül próbálja befolyásolni a nyelvi változásokat.

Nyelvi standardizmus. A nyelvi standardizmusnak nevezhető ideológia a standard nyelvváltozat hegemoniáját hirdeti; azon a mítoszon alapul, hogy a standard nyelvváltozat értékesebb, magasabb rendű, fejlettebb, jobb, sőt szebb a többinél. A standardista ideológia a standard nyelvváltozatot eszményinek, tökéletesnek (vagy legalábbis egyre tökéletesedőnek) tekinti. A standardizmus képviselői úgy gondolják, hogy a standard nyelvváltozatot az adott beszélőközösség minden tagjának meg kell tanulnia, méghozzá saját jól felfogott érdekében, a társadalmi előrehaladás nélkülözhetetlen eszközeként. S mivel a hatalmi elit a standardizmus ideológiájára hivatkozva olyan helyzetet teremt, hogy a standard csakugyan nélkülözhetetlené váljon a társadalmi előrehaladásban, törekvései idővel ily módon igazolást is nyernek.

A standardista nyelvi ideológia nyilvánul meg abban, hogy a nyelvművelők a standard nyelvi formákat tartalmazó diskurzust tartják „igényesnek”, a nemstandard formákat tartalmazót pedig igénytelennek, holott egy nemstandard elemeket tartalmazó szöveg is lehet színes, árnyalt, nyelvileg igényes, azaz a vele szemben támasztott igényeknek eleget tevő. Az „igényes” nyelvhasználatra való apellálás a standard nyelvhasználat szorgalmazásának fedőneve. Amikor a Nyelvművelő kéziszótár azt állítja, hogy a megengedő *is* mondathangsúlyos szó utáni szórendje nem „igényes”, valójában azt fejezi ki ezzel, hogy nem tartja standardnak, hiszen egy szöveg igényességében az egyik vagy másik szórendi megoldás alkalmazása nem játszik szerepet. Hasonlóképpen értékelhető a szótárnak az az állítása, hogy „igényesebb” szövegekben a főnévre az *amely* névmással kell utalni: ez csak azt jelenti, hogy ezt a formát tartja standardnak és emiatt kívánatosnak, hiszen legjobb íróink szövegeiről aligha állítható, hogy nem volnának igényesek, márpedig ezekben is gyakori az ilyen szerepű *ami* névmás.

Nyelvi platonizmus. A standardista ideológia szoros kapcsolatban áll az ókori gyökerű platonizmus filozófiájával, melynek lényegi gondolata, hogy az érzéki tapasztalatok által szerzett tudás tökéletlen, hiányos, mivel az érzékek számára elérhető világ csak időleges, tökéletlen tükröződése az eszmék örök, változatlan, tökéletes világának. Az emberek – azok is, akik soha nem hallottak Platón ideatanáról – úgy gondolják, hogy a nyelvnek van egy ideális formája, amely mintegy független a tényleges diskurzusokban található nyelvi alakulatoktól. Ezt az elképzelést nyelvi platonizmusnak nevezhetjük. Ha a beszélők olyan szavakat, hangtani változatokat, nyelvtani szerkezeteket stb. használnak, amelyek eltérnek az eszmék világában leledző ideális nyelvi formáktól, akkor ez az emberi tökéletlenség miatt van így, s a „deviáns” alakokat nyelvbottlásnak, nyelvhelyességi hibának, vagy „legjobb esetben” is valamiféle nyelvjárási eltérésnek kell tekinteni. A platonizmus befolyása érhető tetten abban, hogy a ké-

ziszótár szerzői a megengedő *is* kötőszónak az egész állítmány utáni szórendi helyét minősítik „szabályosnak”, annak ellenére, hogy ez jóval ritkább az igekötő vagy tagadószó utáni megjelenésnél. Egy-egy nyelvi forma „szabályosságát” a nyelvhasználat tényei – a platonista filozófiának megfelelően – nem befolyásolhatják, az nem függ a földi világ változó tényeitől.

Nyelvi racionalizmus. Az emberi megismeréstől függetlenül létező eszmék visszatérnek a racionalista filozófiában, melynek szintén az az alapgondolata, hogy az emberi megismerés nem „szorul rá” az érzéki tapasztalatokra, mivel léteznek olyan ismeretek is, amelyekhez az ész „tisztá” működése révén jutunk. Ez azért lehetséges, mert az ember úgy születik, hogy az elméjében az érzéki tapasztalatoktól független eszmék találhatók, ahogy ezt már Platon is gondolta. A nyelvi racionalizmus olyan felfogás, mely szerint a nyelvi szerkezeteket az emberi elmében található kognitív szerkezetek határozzák meg; ebből következően a szavak (jelentések) és a nyelvtani formák levezethetők az elme működéséből. A nyelvi racionalizmus hívei a nyelvet egyfajta gépnek látják, a gépek tulajdonságaival ruházzák fel. Ennek az a következménye, hogy bajnak tartják, ha a nyelv működésében logikátlanságokat, következetlenségeket, többértelműségeket stb. fedeznek föl.

A racionalista nyelvi ideológia érhető tetten például akkor, amikor a nyelvművelők azal érvelnek a megengedő *is* közkeletű szórendjének kevésbé helyes mivolta mellett, hogy az olykor „félreértést” okozhat. Egy nyelvi forma helyességét, ill. helytelenségét nem lehet megítélni kontextus nélkül, ehhez pedig a beszédhelyzeten kívül beletartozik a beszélőknek a világról való tudása is, melynek segítségével az elvileg többértelmű közlések eleve a beszélő szándékainak megfelelően értelmeződnek. Olykor-olykor előfordulnak a beszédben félreértések, de ez nem elegendő ok arra, hogy a többértelmű kifejezéseket a nyelvből mesterséges eszközökkel kiszorítsuk.

A racionalista érvelést azonban a nyelvművelők csak akkor alkalmazzák, amikor céljaiknak megfelel. Jellemző, hogy Lőrincze Lajoson kívül senki sem említi az egyes számú testrész név félreérthetőségét, mivel ebben az esetben a félreértés elkerülésére való törekvés az általuk megbélyegzett, többes számú forma használatát támogatná. Ez a purista, nacionalista és homogenista ideológia nagyobb befolyására utal a racionalista megfontolásokhoz viszonyítva.

A nyelvészi megítélés ideológiai háttere

Amikor előadásom második részében a nyelvművelés eljárását, szemléletét, gyakorlatát bíráltam, harmadik részében pedig a nyelvművelésre jellemző nyelvi ideológiákat értékeltem, nem valamiféle objektív értékrendszer alapján tettem ezt, hanem – ideológiai alapon. A nyelvi konzervativizmust nyelvi liberalista alapállásból bírálok, a nyelvi homogenizmust nyelvi pluralista meggyőződésből; a nyelvi purizmussal és nacionalizmussal szemben a nyelvi internacionalizmus és regionalizmus ideológiájának szempontjait is megfontolandónak tartom, míg a standardizmussal szemben a nyelvi vernakularista ideológiát fogadom el inkább.

Az egyes ideológiák elfogadása vagy elutasítása részemről többnyire nem abszolút; elismerem pl. a konzervativizmust, a homogenizmust, a purizmust és a standardizmust létjogosultságát is bizonyos konkrét helyzetekben, ill. konkrét célok vonatkozásában; a nacionalista ideológia az egyedüli, amelytől nagymértékben elhatárolódom, még akkor is, ha elismerem, hogy szélsőségesen nagy elnyomás esetében esetleg segítheti egy-egy kisebbség nyelvi fennmaradását (ilyenkor is meg kell azonban nézni, milyen áron, ugyanis egy kisebbség fennmaradása sem abszolút érték).

Előadásomnak ebben a részében e nyelvi ideológiákat mutatom be röviden; nem tehetem meg, hogy ne foglalkozzam velük, hiszen annak ellenére, hogy ezek nyíltan nem jelentek meg korábbi fejtegetéseim során, mindazt, amit elmondtam, nagyon is befolyásolták. Szeretném azonban azt hinni, hogy ezek az ideológiák „barátságosabbak” a főntebb bemutatottaknál, és nagyobb mértékben szolgálják a beszélő ember és a beszélő emberekből formálódó beszélőközösségek, nyelvközösségek érdekeit.

Nyelvi liberalizmus. A nyelvi konzervativizmussal élesen szembenálló nyelvi ideológia a nyelvi liberalizmus. A nyelvi liberalizmus hívei a nyelvi változásokról úgy vélekednek, hogy azok globálisan nézve nem értékelhetők sem kedvezőnek, sem kedvezőtlennek, a nyelvi változásokba való emberi beavatkozást pedig aggályosnak tartják. Lényegében ez a mai tudomány álláspontja; a modern nyelvtudomány művelői a nyelvi folyamatok ismeretében nem tudnak mást, mint elfogadni a nyelvi liberalizmus ideológiáját. Ugyanakkor egyes társadalmi csoportok konkrét céljainak vagy konkrét nyelvi funkcióknak függvényében természetesen lehetséges értékelni a nyelvi változásokat, ahogy ezt a nyelvtervezés szakemberei rendszeresen meg is teszik; a nyelvi változások értékelése nélkül nem is képzelhető el nyelvtervező tevékenység.

A nyelvi liberalizmus ideológiája nyilvánul meg abban, hogy jómagam a megengedő *is* mindkét szórendi helyét, az *ami* névmásnak az *amely* funkciójában való használatát, ill. a páros testrészek nevének többes számú használatát helyesnek fogadom el már egyszerűen abból a tényből kifolyólag is, hogy magyar anyanyelvű beszélők rendszeresen használják őket közléseikben. Nem látom szükségét bizonygatni, hogy a nyelvművelők által kevésbé helyesnek tartott formák is ősiek vagy hogy nem idegen hatásra jöttek létre, ugyanis ha fiatalok volnának és más nyelvből kerültek volna át, az sem változtat megítélésükön, amennyiben közösségi szinten rendszeresen használatosak.

Nyelvi pluralizmus. A homogenizmussal ellentétes nyelvi ideológia a nyelvi pluralizmus, melynek lényege a nyelvi sokféleség pozitív értékelése és támogatása, a nyelvi változottság előnyben részesítése a nyelvi egységgel szemben. A nyelvi pluralizmus nem összeférhetetlen a purizmussal és a nacionalizmussal, mert támogathatja csak a belső keletkezésű változatokat is, ám elvszerűbb magatartás mindenféle nyelvi változottság elfogadása. Ilyen korlátozott pluralista szemlélet nyilvánul meg abban, hogy a Nyelvművelő kézisztár a stílusváltozottság kedvéért támogatja a főnévre visszaülő *amely* és *ami* felváltva történő használatát. Ám ez a „nagyvonalúság” csak látszólagos, mivel burkoltan azt jelenti, hogy azokban az esetekben, amikor nem ismétlődnek a közlésben azonos funkciójú névmások, jobb lenne az „igényesebb” *amely* névmást használni.

A nyelvi pluralista ideológiának megfelelően jómagam természetesnek tartom, hogy akár ugyanabban a nyelvváltozatban, stílusrétegben is két vagy több alternatív nyelvi forma használatos, pl. *ami* és *amely* az írott nyelvben vagy a páros testrészek nevében egyes és többes számú formái általában, (talán) minden nyelvváltozatban. Elutasítom, hogy valamelyik változatot kevésbé helyesnek kellene tartani, ugyanakkor természetesen szükségesnek tartom feltárni a köztük meglévő tényleges használati különbségeket. Nyelvi pluralista alapállásból bíráltam főntebb a nyelvművelőknek azt az eljárását, hogy a „standard” „fedőneveként” az „igényes” jelzőt használják, azt a benyomást keltve, mintha értékkülönbség volna a standard és más nyelvváltozatok közt. Egy nyelv minden nyelvváltozata egyformán értékes, és alkalmas arra, hogy beszélőinek kommunikációs szükségleteit kielégítse.

Nyelvi internacionalizmus és regionalizmus. A nyelvi purizmusnak (és a vernakularizmusnak) mintegy ellentéte a nyelvi internacionalizmus ideológiája, melynek hívei nyelven belüli viszonylatban azokat a nyelvi formákat, ill. nyelvváltozatokat támogatják, ame-

lyek jobban hasonlítanak más – környező, ill. nemzetközi – nyelvek azonos funkciójú formáira, ill. nyelvváltozataira. Az internacionalizmus nemcsak a fentebb említett, alapvetően negatívan értékelt ideológiákkal állhat szemben, hanem a pluralizmussal és az alább említett vernakularizmussal is. Az internacionalizmus egyik válfaja a nyelvi regionalizmus, melynek hívei nem világviszonylatban, hanem egy több nyelvet, ill. országot magába foglaló nemzetközi régió viszonylatában igyekeznek megkönnyíteni a nyelvközi kommunikációt, pl. a szaknyelvi terminológia egyeztetett fejlesztésével.

A páros testrészek nevének többes számú használata melletti internacionalista érv lehet az, hogy ezek összhangban vannak a szomszédos nyelvek és az indoeurópai világnyelvek megfelelő formáival, a magyar és a vele érintkező nyelvek közötti különbségek csökkenése pedig a beszélők érdekeit szolgálja, mivel megkönnyíti az idegen nyelvek elsajátítását, valamint az idegen nyelvekről és az idegen nyelvekre történő fordítást és általában a nyelv- és kultúraközi kommunikációt. A kétnyelvű ember számára kényelmesebb, ha a két nyelve között kevesebb a különbség.

Nyelvi vernakularizmus. A standardizmussal ellentétes nyelvi ideológia a nyelvi vernakularizmus. A vernakularista ideológia értelmében azokat a nyelvi formákat érdemes támogatni, amelyekkel a beszélők leginkább azonosulnak, amelyek leginkább kifejezik az identitásukat. A tárgyalt jelenségek vonatkozásában vernakularista magatartás azoknak a formáknak a támogatása, amelyeket az emberek gyerekkorukban spontán módon sajátítottak el, amelyekhez a legjobban kötődnek. Ilyen pl. az *is* kötőszó hangsúlyos szó utáni szórendi helye vagy az *ami* kötőszó használata az *amely* funkciójában. Miért is kellene az embereket gátolni abban, hogy azokat a nyelvi formákat használják, amelyeket megszoktak, amelyekhez gyerekkori emlékek fűzik őket, ill. amelyekkel jobban azonosulnak?

Konklúzió

Előadásomban három nyelvi babona segítségével bemutattam a magyar nyelvközösségben a nyelvről való gondolkodást leginkább befolyásoló nyelvi ideológiákat, majd pedig azt is felfedtem az olvasók előtt, hogy jómagam milyen ideológiai alapállásból bíráltam a nyelvművelők megközelítését. Ebből az is nyilvánvalóvá vált, hogy a nyelvi ideológiák erőteljes jelenléte szükségszerű – legalábbis az európai típusú modern társadalmakban. Nehéz például elképzelni olyan nyelv- vagy diskurzusalakító, nyelvi tanácsadó tevékenységet, amelyben ne játszana szerepet vagy a standardizmus, vagy a vernakularizmus ideológiája, vagy pedig mindkettő.

Ami a szemléltető anyagot illeti, választásom azért esett épp három közkeletű nyelvességi babonára, mert ezekből látszik a legnyilvánvalóbban a nyelvi ideológiák ereje: hiába mutatták ki a nyelvművelők által is nagyra becsült nagy nyelvész elődök (pl. Simonyi Zsigmond) és tekintélyes nyelvművelők (pl. Nagy J. Béla, Lőrincze Lajos, Szepesy Gyula), hogy a nyelvi tények nincsenek összhangban a nyelvművelői megítéléssel, a Nyelvművelő kéziszótár továbbra is a korábbi vulgárnyelvművelés légből kapott állításait visszhangozza – ezt jelenleg nem tudjuk mással magyarázni, mint a nyelvi ideológiák és filozófiák igéző erejével. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy az ideológiai megközelítés bírálatában sem tudtuk nélkülözni az ideológiákat, még ha ezek jórészt ellentétes előjelűek voltak is.

Az említett babonák nyilván azért tartják magukat olyan erősen, mert széleskörűen elfogadott, hagyományos nyelvi ideológiákon alapulnak – ezeket domináns ideológiáknak szokás nevezni; az ezekkel szemben álló újabb nyelvi ideológiák viszont társadalmi szinten kevésbé népszerűek – ezek az ún. ellenzéki ideológiák (erre l. Gal 1993). A nyelvművelés által

favorizált ideológiákkal nyelvi mítoszok sokasága fonódik össze; ellenben az ezekkel szembeállított ideológiák tudományos kutatások eredményeire támaszkodnak. Kisebb népszerűségüket épp az magyarázhatja, hogy ezek nem ágyazódnak bele a hétköznapi beszélők nyelvi világgképét annyira meghatározó nyelvi tévhitek szövevényébe.

Kudarca volnának hát ítélve a nyelvészek által előnyben részesített nyelvi ideológiák? Bízunk benne, hogy nem. Az, hogy ezek vannak inkább összhangban a nyelvi valósággal, a laikusok számára valószínűleg nem lényeges szempont, ugyanakkor mellettük szól az is, hogy sokkal életszerűbbek, „barátságosabbak”, mint a hagyományos nyelvi ideológiák, sokkal jobban kapcsolódnak a hétköznapi emberek valós érdekeihez és szükségleteihez.

Jegyzetek

¹ Az előadás és a tanulmány alapjául szolgáló kutatások az 1/0791/08 számú VEGA-projekt támogatásával folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén. Köszönettel tartozom Bogár Editnek és Kis Tamásnak az írásom korábbi változataihoz fűzött észrevételeikért, javításaiért, kiegészítéseikért, Domonkosi Ágnesnek és Petteri Laihonennek ezen túl még „opponensi véleményükért” is. Itt köszönöm meg a Tinta Könyvkiadó támogatását.

² A nyelvi ideológiákra l. még Laihonen 2004, 2008; Lanstyák 2009a, 2009b; Maitz 2006; Milroy 2001; Woolard–Schieffelin 1994. Az egyes konkrét nyelvi ideológiák meghatározása megtalálható az ugyanebben a kötetben olvasható másik írásom (Lanstyák 2010) végén, annak függelékében.

³ A magyar nyelvűmvelés – a kommunista ideológia hátszelében – még a 20. század ötvenes-hatvanas éveiben is alacsonyabb rendűnek, és örvendetes módon háttérbe szoruló nyelvváltozatoknak tekintette a nyelvjárásokat, az iskolázatlan beszélők által beszélt szociolektusokat és a szlenget (l. pl. Fábrián–Szathmári–Terestyéni 1958/1981: 32; Deme 1974: 193–194).

Hivatkozások

Deme László 1974. Köznyelv és nyelvjárások viszonya nemzeti és nemzetiségi körülmények között. *Philologica. Zbornik Filozofickej fakulty Univerzity Komenského* 25. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 191–198.

Fábrián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc 1958/1981. *A magyar stilisztika vázlatja*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Gal, Susan 1993. Diversity and contestation in linguistic ideologies: German speakers in Hungary. *Language in Society* 22, 337–359.

Laihonen, Petteri 2004. A romániai bánási (bánati) tolerancia és többnyelvűség a nyelvi ideológiák tükrében. Kovács Nóra–Osvát Anna–Szarka László szerk., *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 81–97.

Laihonen, Petteri 2008. Language Ideologies in Interviews: A Conversation Analysis Approach. *Journal of Sociolinguistics* 12/5, 668–693.

Lanstyák István 2007a. A nyelvi tévhitekről. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvűmvelésről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 154–173.

Lanstyák István 2007b. Általános nyelvi mítoszok. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvűmvelésről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 174–212.

- Lanstyák István 2009a. *Nyelvművelés, nyelvtervezés, nyelvmenedzselés*. Pozsony–Bratislava: STIMUL.
- Lanstyák István 2009b. Nyelvi ideológiák és filozófiák. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 11/1, 27–44.
- Lanstyák István 2010. Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia. Előadás a 2010. szeptember 30-án tartott 2. VEGA-konferencián. Ebben a kötetben.
- Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Maitz Péter 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. *Magyar Nyelv* 102/3, 307–322.
- Milroy, James 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5/4, 530–555.
- Nagy J. Béla 1953. Nyelvhelyességi babonák. Lőrincze Lajos szerk., *Nyelvművelésünk főbb kérdései. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 241–265.
- NyKk. I–II. 1980–1985. Kovalovszky Miklós–Grétsy László főszerk., *Nyelvművelő kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NymKsz.² 2005. Grétsy László–Kemény Gábor főszerk., *Nyelvművelő kézisztár*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Szathmári István 1999. A vonatkozó névmások használatáról. Fábián Pál és Tátrai Szilárd szerk., *Nyelvművelés*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 235–242.
<http://mek.niif.hu/01600/01688/01688.htm>
- Szepesy Gyula 1986. *Nyelvi babonák*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Woolard, Kathryn A.–Schieffelin, Bambi B. 1994. Language Ideology. *Annual Review of Anthropology* 23, 55–82.

Zhrnutie

O životnej sile jazykových povier

Jazykové ideológie a filozofie v Príručnom slovníku jazykovej kultúry

Autor pomocou jazykových mýtov týkajúcich sa troch konkrétnych jazykových prostriedkov používaných v dnešnom maďarskom jazyku podáva prehľad o jazykových ideológiách, na ktorých sa zakladá hodnotenie týchto jazykových prostriedkov autormi *Príručného slovníka jazykovej kultúry* (Nyelvművelő kézisztár), ako aj o jazykových ideológiách, na ktorých sa zakladá autorova vlastná kritika hodnotenia týchto jazykových prostriedkov. Autor upozorňuje na fakt, že jazykové ideológie sú všade prítomné, kde sa hovorí o jazyku všeobecne alebo o konkrétnych jazykových prostriedkoch. Kým v prípade jazykových mýtov je úlohou odborníkov upozorňovať na tie ich aspekty, ktoré nie sú v zhode s jazykovou realitou, čiže tieto mýty kriticky hodnotiť, zatiaľ v prípade jazykových ideológií je úlohou odborníkov tieto ideológie odkrývať, čiže „zviditeľniť“ a analyzovať.

Summary

The life power of language superstitions

Language ideologies and philosophies in the Consise Dictionary of Language Cultivation

The author gives an overview of the language ideologies on which the evaluation of three grammatical features of present day Hungarian is based in the *Concise Dictionary of Language Cultivation* (Nyelvművelő kézikönyvtár) as well as of the language ideologies on which his own critique of the language myths concerning these three grammatical features is based. The author emphasizes the fact that language ideologies are present whenever and wherever the questions about languages in general or particular language features are discussed. While in the case of language myths the linguists' task is to critically evaluate them, in the case of language ideologies the linguists should aim at revealing them, i. e. making them „visible”.

Domonkosi Ágnes

Értékek és vélekedések

Gondolatok Lanstyák István *A nyelvi babonák életerejéről, Nyelvi ideológiák és filozófiák a Nyelvművelő kézikönyvtárban* című előadása kapcsán

A hétköznapi és a tudományos gondolkodás vizsgálatában egyaránt célszerű figyelembe venni azt a heisenbergi felismerésből a humán tudományokba is átöröklődő alapvetést, mely szerint a szemlélő és a szemlélt tárgy kölcsönösen hatással vannak egymásra. Ezzel a meglátással összhangban napjaink társadalomtudományának egyik meghatározó problémaköre az értékmentes tudomány lehetetlenségével való számvetés (Myrdal 1968, Wallerstein 1996, Agazzi 1996). A tudás történeti és diszkurzív meghatározottságának (Gadamer 1984, Foucault 2001) belátása pedig reflexióra készíti a kutatót: önnön meghatározottságának, beágyazottságának felfedezésére.

Lanstyák István tanulmánya 3 nyelvi babona alapos és kritikus elemzése révén vezet rá olvasóját arra az átfogóbb gondolatra, hogy az emberi tudást elkerülhetetlenül és sokszor észrevétlenül is meghatározzák bizonyos értékek és preferenciák, a kulturális közeg és a megismerés ideológiailag is meghatározott mivolta. A konkrét nyelvi jelenségek minősítésében, helytelenítésében felfedezhető értékorientációk, ideológiák feltárása révén a szerző valójában a nyelvről való tudás összetettségébe nyújt betekintést.

Az értékdimenzió érvényesülésének tudomásul vétele azzal a következménnyel is jár, hogy a tudományosság kritériumává nem az értékmentesség, hanem az értékelésben érvényesített szempontok láthatóvá tétele válik. Myrdal szerint a kutatónak éppen azért kell a saját maga által érvényesített értékeket explicit formában kifejtenie, hogy olvasója képes legyen azoktól elvonatkoztatni (1968: 35). Lanstyák tanulmánya részben eleget tesz ennek a követelménynek, ugyanis explicit módon láthatóvá tesz bizonyos olyan ideológiákat, amelyek az ő kutatói és értékelői pozícióját meghatározzák. Ezen a ponton az előadás jócskán túlmutat a nyelvművelés és az azt meghatározó ideológiák viszonyának elemzésén, kitér a kereteket, és kifejtetlenül bár, de ráirányítja a figyelmet arra, hogy bármely társadalomtudományi közelítésmód szükségképpen alkalmaz értékvonatkozásokat, és nem lehet független ideológiáktól.

A saját meghatározottságra való reflektálás eredményeként azonban a nyelvi ideológiák a tanulmányban két csoportra osztva jelennek meg: egyrészt a nyelvművelői megítélés ideológiai háttereként, másrészt pedig a nyelvészeti megítélés ideológiai háttereként. A felosztásban véleményem szerint nem érvényesül kellőképpen a tanulmányra egyébként jellemző ideológiai reflexivitás: amikor a szerző a nyelvészeti megítélés háttérében meghúzódó ideológiákat „barátságosabbnak”, a beszélőközösség érdekeit inkább szem előtt tartónak minősíti, akkor magában az ideológiák csoportosításában is egy ideológiai szempontot hoz működésbe.

Másrészt félrevezetőnek érzem a csoportok megnevezését, ugyanis több olyan nyelvi ideológia is, pl. a nyelvi standardizmus vagy a nyelvi homogenizmus, amely a nyelvművelői megítélés ideológia háttéréként jelenik meg a tanulmányban, valójában nem kis hatással van egyes nyelvészeti szemléletmódokra is. A standardizmus és a homogenizmus ideológiája egyaránt érvényesül például azokban a nyelvleírásokban, amelyek egy-egy nyelv nyelvtanaként annak sztenderd változatát írják le (vö. Milroy–Milroy 1985: 60, Tolcsvai Nagy 2004). Sőt – a nyelvi változatosság elismerése mellett – a nyelvi standardizmus ideológiája még a szocio-lingvisztikai kutatások egy részében is igen erősen jelen van, azáltal, hogy eleve egyes nyelvi formák helyességére vagy helytelenségére kérdeznak rá, és azokat sztenderdnek, illetve nemsztenderdnek minősítik, azaz a nyelvi változatosságot a sztenderdhez való viszonyában, nem pedig a változatok egymástól való eltéréseiként igyekeznek megragadni.

Ezzel összefüggésben úgy vélem, hogy a tanulmányban nem kap elegendő hangsúlyt az ideológiák történeti meghatározottsága, holott a dolgokról való abszolút tudás lehetetlenségét felismerő gondolkodásmód egyik fontos forrása éppen a minden emberi tudás általános történetiségének a belátása. A történetiség bemutatásának hiánya pedig megnehezíti az összefüggések megértését, a történetiség szerepe éppen abban a tekintetben lehet fontos, amit a tanulmány címe feszeget, hogy miért lehetnek egyes vélekedések tudományos cáfolatuk ellenére is hosszú távon életerősek. Azaz véleményem szerint annak megértéséhez, hogy egyes nyelvi vélekedések miért annyira erőteljesek, azt is célszerű végiggondolni, hogy hogyan illeszkednek a nyelvről való tudományos gondolkodás történetébe, illetve hogy a bennük felfedezhető ideológiák hogyan viszonyulnak a magyar társadalomtörténetben érvényesülő ideológiákhoz.

A történeti perspektíva hiányából adódóan a tanulmány csak érintőlegesen utal az ideológiák örökítődésének, hagyományozódásának kérdésére, a családi és iskolai szocializáció szerepe mellett elsősorban a nyelvművelés kártékonynak minősített ideológiákat terjesztő és továbbvivő szerepét emelve ki. Tágabb keretben szemlélve a kultúra hagyományozódása mindig értékek mentén, ideológiákra épülve történik, és nemcsak a tudományos megközelítés, hanem a nevelési gyakorlat sem lehet soha értékmentes. Ebből a nézőpontból pedig már az a kérdés vetődhet fel, hogy a nyelvre vonatkozó tudás hagyományozódásán belül valójában mekkora szerepük van a babonáknak, és melyek azok az értékek, amelyek hozzájárulhatnak a babonák társadalomban betöltött szerepéhez.

A történeti szempont érvényesítése mutathatna rá emellett egyértelműen arra is, hogy a nyelvművelésnek a homogenitást támogató ideológiai háttére azért is idejétmúlt, mert a globalizálódott, sokszínű, az értékek sokaságát felmutató világban nem lehet sem a nyelvpolitikában, sem a nyelvi nevelésben hatékony nyelvi ideológia.

Az előadás terjedelmi korlátai indokolják az egyes nyelvi ideológiák egymás utáni tömör bemutatását. A felsorolásszerű tárgyalásmód viszont – egyes összefüggések kiemelése ellenére is – azt a képzetet keltheti, hogy az egyes ideológiák jól elkülöníthető és homológ kategóriák, holott valójában összefonódnak, történetüket tekintve sokszor egymásból nőnek ki, egyik a másiknak az alapját, keretét jelenti. Ezeknek a kapcsolatoknak egy részére a tanulmány is utal, fontosnak tartanám azonban ezeknek az összefüggéseknek az erőteljesebb kiemelését, mert ezek mutathatnak rá a nyelvről való gondolkodásra ható erők működésének dinamikájára. Az ideológiák összefonódásán és együttműködésén a nyelvművelést tekintve azt értem például, hogy a nyelvi homogenitás ideológiája képezi a keretet, és ezt a homogenitást valójában a szinte mindig a sztenderd testesíti meg, a konzervativizmus az új, a purizmus pedig az idegen formák kizárása révén segíti a homogenitás megvalósulását.

A fogalomhasználat egyes problémái szintén értékvonatkozásokra hívják fel a figyelmet. A munka egyik fő kérdése a nyelvi ideológiáknak a nyelvi mítoszokkal és babonákkal való viszonya. A Lanstyák által már többször tárgyalt nyelvi mítoszok (2007a, 2007b) értelmezésében a nyelvvvel kapcsolatos, általánosan érvényesülő, de helytelennek minősített néze-

tek. A mítosz fogalmának használata mögött tehát egy kifejtetlen, láthatóvá nem tett értékítélet húzódik meg: a nyelvvel kapcsolatos vélekedéseken belüli kategorizációban, azaz abban, hogy melyik nézet tekinthető tévhitnek és melyik nem, szintén a kategorizáló saját tudományos meghatározottsága és ideológiai háttere érhető tetten. Ráadásul a nyelvről való vélekedések mindegyikében fedezhetők fel ideológiai hatások, illetve az egyén és a közösség tudásában sem különül el élesen, hogy mi igazolható tudományosan és mi hiedelemalapú. Ebből adódóan a nyelvről való tudás modellezésében célszerűnek látszana egy olyan kategória alkalmazása is, amely a közkeletű vélekedéseket a „helyességüktől” függetlenül foglalja csoportba.

Lanstyák tanulmánya első bekezdésében kiemeli, hogy a babonákat ebben a munkájában nem szembesíti élőnyelvi kutatások eredményeivel. Ez a döntése egyrészt a terjedelmi szűkítés miatt érhető, és más írásaiban előtérbe is kerül a valós nyelvi tapasztalatokkal való összevetés, másrészt azonban azért nem célszerű ezt a tényezőt teljesen figyelmen kívül hagyni, mert az egyén nyelvről való tudását, vélekedéseit, a nyelvről való hétköznapi tudás szerkezetét vizsgálva éppen az lehet különösen érdekes, hogy a tapasztalaton alapuló tudás hogyan fér meg a neki ellentmondó, de valójában csak a hiten alapuló összetevőkkel. Ha az egyes tudásösszetevők életerejének okait kutatjuk, akkor nagyon meghatározó mozzanat lehet ugyanis az, hogy a Russell (1976) által megkülönböztetett különböző forrású tudástípusok (tudás ismeretség és tudás leírás alapján) ellentmondásai hogyan férnek meg a hétköznapi tudásban. Másrészt azonban használ fel a szerző az érvelésében az egyes babonákkal kapcsolatos adatokat, de csak olyanokat, amelyek megjelentek a nyelvművelő szakirodalomban. Ez a módszertani döntése is hozzájárul ahhoz, hogy munkájában a nyelvművelésen belüli ellentmondások bemutatása, a nyelvművelés-kritikai oldal erőteljesebbnek tűnik, mint az általam az előadás meghatározó értékének tartott, a nyelvről való tudás egészének összetevőit, azok viszonyát és működését teljes összefüggérendszerükben szemlélő részek.

A fogalomhasználatot tekintve kitérnék még a nyelvi babona meghatározására, ugyanis nem tartom meggyőzőnek azt, ahogyan a babona fogalmát a nyelvhasználat megváltoztatásával kapcsolja össze: „Nyelvi babonán olyan meggyőződést, ill. ezen alapuló nyelvhasználati szabályt értek, melynek alkalmazása révén a beszélő egy nyelvi, stilisztikai, pragmatikai stb. szempontból kifogástalan szót, kifejezést, szerkezetet vagy nagyobb nyelvi egységet egy másikkal helyettesít abban a hiszemben, hogy a célforma nyelvi, stilisztikai, pragmatikai stb. szempontból megfelelőbb a tényformánál, holott nem az”. Egy-egy nyelvi babona érvényesülése a beszélő gondolkodásában ugyanis nem jár mindig és feltétlenül együtt a nyelvhasználat megváltoztatásával. A ryle-i megkülönböztetés alapján (1974) a beszélőknek a nyelvi tudása „tudni hogyan”, a nyelvről való tudása pedig „tudni mit” típusú tudás, s ez a kettő nincs mindig összhangban egymással: azaz például egy beszélő hihet úgy is az *ami* névmási kötőszó főnévre vonatkoztatott használatát tiltó babonában, hogy közben nagyon sok beszédhelyzetben maga is él ezzel a megoldással, és csak reflektált helyzetekben, a beszédre fordított figyelem megnövekedése esetén kerül, illetve mások beszédében észlelve hibáztatja.

Előadásának konklúziójában Lanstyák arra a következtetésre jut, hogy a vizsgált babonák azért életérősek, mert hagyományos és a közösségben népszerű ideológiákban gyökereznek. Felvetődik azonban a kérdés, hogy valójában erősen tartják-e magukat ezek a babonák a nyelvről való hétköznapi gondolkodásban. Valójában mennyire módosítják ezek a hiedelmek a beszélők nyelvhasználatát? A beszélőközösség mekkora hányada ismeri, és ezen belül milyen arányban tartja be pl. a megengedő *is*-re vonatkozó szabályszerűségeket? E vélekedéseknek a *Nyelvművelő kézikönyvtárban* való jelenléte véleményem szerint ugyanis nem jelenti azt, hogy ezek valóban erőteljesen érvényesülnének a beszélőközösségben, hiszen épp maga a tanulmány is megmutatja, hogy még a nyelvművelésen belül sem egységes ezeknek a jelenségeknek az elítélése, a beszélőközösség gyakorlatában pedig valószínűleg nem jelennek meg áttételek nélkül a kézikönyv minősítései. Ahhoz ugyanis, hogy arra vonatkozóan érvényes

megállapításokat tehesünk, hogy mely nyelvi babonák érvényesülnek, illetve hogy a tanulmányban bemutatottak közül mely nyelvi ideológiák népszerűek a beszélőközösségekben empirikus kutatásokra lenne szükség.

Lanstyák István előadása nagyon újszerű, kritikai szemlélettel közelíti meg a nyelvvel kapcsolatos tudás széleskörű összefüggésrendszerét. Munkájának legfőbb értéke az az alaposág és módszertani következetesség, amellyel az egyes babonákra vonatkozó érvelésekben az ideológiák érvényesülésének minden egyes összetevőjét kimutatja. A szerző témával foglalkozó írásai nagyon fontos hiányt pótolnak a nyelvi ideológiákkal kapcsolatos, meglehetősen szűkös magyar nyelvű szakirodalomban, szemléletformáló szerepük meghatározó.

Hivatkozások

- Agazzi, Evandro 1996. *A jó, a rossz és a tudomány*. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Foucault, Michel 1991. *A tudás archeológiája*. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Gadamer, Hans Georg 1984. *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Lanstyák István 2007a. A nyelvi tévhitekről. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 154–173.
- Lanstyák István 2007b. Általános nyelvi mítoszok. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 174–212.
- Milroy, James–Milroy, Leslie 1985. *Authority in language. Investigating language prescription and standardization*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Myrdal, Gunnar 1968. *Value in Social Theory (Selection of Essays on Methodology)*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Russell, Bertrand 1976. Tudás ismertség révén és tudás leírás révén. In: *Miszticizmus és logika*. Budapest: Helikon. 339–377.
- Ryle, Gilbert 1974. *A szellem fogalma*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Meddig terjed a nyelvtudomány?*
<http://www.gramma.sk/hu/kozonsegszolgalat/alkalmazott/tng1.rtf>
- Wallerstein, Immanuel 1996. A társadalomtudomány és a mai társadalom – a racionalitás eltűnő garanciái. In: *Esély*. 6: 3–19.

Petteri Laihonen

Lanstyák István *A nyelvi babonák életéről* című cikkéről

A tárgyalt cikkhez főleg a nyelvvideológiák elméleti és módszertani oldaláról szeretnék hozzászólni, másrészt pedig a cikk magyar nyelvi korpusztervezést és kodifikációs gyakorlatot érintő álláspontját igyekszem röviden kifejteni.

A Nyelvművelő kéziszótár és általában a nyelvművelői gondolkodás elemzése céljából Lanstyák István összekapcsolja a nyelvvideológiákat (és nyelvi filozófiákat, amelyeket nem látom szükségesnek külön tárgyalni a nyelvvideológiáktól) a nyelvi babonákkal. Ezzel az eljárással nem találkoztam eddig a nyelvvideológiákkal foglalkozó szakirodalomban. Ennek okát abban látom, hogy a nyelvvideológiákkal foglalkozó antropológus nyelvészek kulturális rendszereket elemeznek, ezek értékelésétől pedig tartózkodnak, még ha a mai tudományosság

szempontjából túlhaladott nyelvészeti álláspontokról van is szó (ld. pl. Irvine–Gal 2000). Ugyanakkor tény, hogy a nyelvvideológiai elemzés gyakran kritikai fényben tünteti fel az elemzés tárgyát, különösen tudományos szövegek esetében, mivel az elemzők olyan alapfeltevésekre, kiindulópontokra mutatnak rá, amelyekre az elemzett szövegek jellegzetesen nem reflektálnak, hanem esszencialista módon álnak hozzájuk. A kritikai gondolkodás pedig a tudományosság alapideológiája. Ez viszont nem jelenti azt, hogy a nyelvészeti antropológusoknak nem lennének nyelvvideológiáik, sem azt, hogy léteznének ideológiamentes nyelvészeti szövegek. A nyelvvideológiák elemzése inkább nyelvészeti historiográfiának tekinthető, amely nem foglalkozik az elemzett anyag értékelésével, mivel nem ismeri el egy arkhimédészi pont létezését (Silverstein 1988:124).

A nyelvi babonák vagy mítoszok mindenképpen implikálják valamiféle értékelési szempont létezését, ami módszertanilag problémákat okoz, akár a definíció szintjén is: „Nyelvi babonán olyan meggyőződést, ill. ezen alapuló nyelvhasználati szabályt értek, melynek alkalmazása révén a beszélő egy nyelvi, stilisztikai, pragmatikai stb. szempontból kifogástalan szót, kifejezést, szerkezetet vagy nagyobb nyelvi egységet egy másikkal helyettesít abban a hiszemben, hogy a célforma nyelvi, stilisztikai, pragmatikai stb. szempontból megfelelőbb a tényformánál, holott nem az.” A definíció tartalmazza azt a feltevést, hogy létezik valamilyen objektív mérce, ami alapján valami kifogásolható vagy sem. Sajnos a definícióból hiányzik az általam legkritikusabbnak tartott kérdés tárgyalása, vagyis az, hogy mi ez a mérce. A dolgozat elején azt olvashatjuk, hogy „A babonák alapjául szolgáló nyelvi jelenségekről Szepesy Gyula (1986) és Lőrincze Lajos (1980) alapján írok.” A dolgozat három nyelvi babonát taglaló második része sok helyen ezekre a forrásokra támaszkodik, amikor egy adott szócikket nyelvi babonaként definiál. A negyedik rész bevezetőjében viszont ezt olvashatjuk: „Amikor előadásom második részében a nyelv művelés eljárását, szemléletét, gyakorlatát bíráltam, harmadik részében pedig a nyelv művelésre jellemző nyelvi ideológiákat értékeltem, nem valamiféle objektív értékrendszer alapján tettem ezt, hanem – ideológiai alapon.” Így a mérce nem marad Szepesy és Lőrincze, hanem az egész dolgozatot illetően ideológiai alapúvá, vagyis szubjektív vá alakul át. Szerintem jobban járt volna a szerző, ha különválasztotta volna a részeket. Vagyis, a második részben a Szepesy és Lőrincze munkái alapján lehetett volna definiálni a nyelvi babonákat, így viszonylag objektív mérce szerint lehetne valamit nyelvi babonának minősíteni. Viszont a nyelvvideológiák értékelése, ahogy a szerző is helyesen kifejti, csakis szubjektív alapon történhet.

A továbbiakban érdemes lehetne még aprólékosabban, akár egy külön tanulmány keretében foglalkozni a magyar kultúrában szokásos, nyelvvel kapcsolatos értékelő, minősítő kifejezésekkel. A dolgozatban előfordulnak – néha idézőjelben, néha számomra zavaróan ezek nélkül – pl. a „szabályos”, „helyes”, „igényes” kifejezések. Ezeknek a konstrukcióknak a jelentése a nyelvvel kapcsolatosan szerintem jellegzetesen ideológiai alapú. Vagyis bizonyos kimondatlan és többnyire reflektálatlan kulturális előfeltevéseken alapul az, hogy pl. mit is tartunk a nyelvvel kapcsolatosan „igényesnek”. Ahogy már korábban épp Lanstyák István foglalkozott pl. a „pongyola” kifejezéssel, ugyanúgy lehet egy nagyobb általános leltárt készíteni ezen kifejezésekből, ami egyben kiváló nyelvvideológiai kutatási téma is lenne. Jelen dolgozatban főleg az „igényes” szóval próbál megbirkózni a szerző. Itt szerintem abba a csapdába esik, hogy egyszerre akarja leírni azt, hogy a nyelv művelők ezt hogy használják és azt, hogy szerinte ezt valójában hogyan kellene használni. Más szóval szerintem nem lehet egyszerre dekonstruálni egy kifejezést, pl. „... a nyelv művelők a standard nyelvi formákat tartalmazó diskurzust tartják »igényesnek«” és rehabilitálni, ahogy ezt Lanstyák István teszi a bevezetés harmadik bekezdésében: „a valóban igényes (azaz a vele szemben támasztott követelményeknek megfelelő) közlés...”. Nem vagyok róla meggyőződve, hogy a szerzőnek igazából szüksége lenne az „igényes” kategória saját használatára, a kifejezés rekonstrukciójára.

A szerző azon törekvése, hogy a nyelvi babonákat és mítoszokat a nyelvvideológiákkal összekapcsolja, úttörő jellegű, a bizonyos – átmeneti – elméleti és módszertani kuszaság ellenére haszonnal kecsegtet. Számomra elsősorban azért, mért példát tud mutatni arra, hogy a nyelvvideológiák kutatását hogyan lehet használni egy adott gyakorlati kérdés megvilágításában. A gyakorlati kérdés ebben a konkrét esetben szerintem az, hogy hogyan lehetne a magyar nyelv kodifikációján javítani.

Lanstyák István cikke a magyar szociolingvisztikának azon a területén helyezkedik el, amely a nyelvművelés kritikájaként fogható fel. A vállalkozás konstruktívnak mondható, mivel nem a teljes nyelvművelést utasítja el, hanem csak „a nyelvi babonáról” lemondani nem akaró részét bírálja. Vagyis többnyire azon az állásponton látszik elhelyezkedni, hogy a nyelvművelésnek korhoz kötött tevékenységnek kellene lennie, amelynek a tudományos kutatáshoz hasonlóan nem kellene körömszakadtáig ragaszkodnia a múltból örökölt tézisekhez vagy feltevésekhez, amikor ezek a mai tudásunk birtokában már nem helytállóak. A szerző nem határolódik el teljesen a magyar nyelvművelés alapjaitól, mint pl. a nyelvi eszmény létezésétől, legalábbis olyan értelemben, ahogy ezt Lőrincze értelmezte, hiszen másképp nem használta volna Lőrincze gondolatait az adott jelenség nyelvi babona mivoltának megállapításánál.

Végül, a nyelvművelés megújítását talán jobban szolgált volna egy visszafogottabb, mindig az elemzéseket előtérbe állító fogalmazási stílus is.

Hivatkozások

- Irvine, Judith–Gal, Susan. 2000. Language ideology and linguistic differentiation. Kroskity Paul szerk. *Regimes of Language: Ideologies, Politics and Identities*. Santa Fe: School of American Research Press. 35–83.
- Silverstein, Michael. 1998. The uses and utility of ideology: A commentary. Schieffelin, Bambi–Woolard, Kathryn–Kroskity Paul szerk., *Language Ideologies: Practice and Theory*. Oxford: Oxford University Press. 123–148.

Lanstyák István

Válasz a hozzászólásokra

Bevezetésképpen köszönetet szeretnék mondani bírálóimnak, Domonkosi Ágnesnek és Petteri Laihonennek azért a nem kevés időért és energiáért, amelyet írásom áttanulmányozásába és véleményezésébe fektettek; mind a két hozzászólásból, ill. bírálatból sokat tanultam.

A kritikai észrevételek segítettek például abban, hogy felismerjem a két eltérő paradigmából származó fogalmak inkompatibilitását. A nyelvészeti antropológiából származó „nyelvi ideológiák” és „nyelvi filozófiák” nem minősíthetők helyesnek vagy helytelennek (ahogy erre utalok én is, de Petteri Laihonen még jobban hangsúlyozza), és szükségszerű meghatározói nemcsak a laikusok nyelvi vélekedéseinek, hanem a nyelvészeti kutatásoknak is. (A nyelvi filozófiákat egyébként valóban nem érdemes külön számon tartani, ahogy ezt Petteri Laihonen megjegyzi; erre csak akkor volna szükség, ha történeti szempontból is vizsgálnám őket.) Ezzel szemben a szociolingvisztikából eredő „nyelvi mítoszok” és a nyelvvelő eredetű „nyelvi babonák” – ahogy Petteri Laihonen is megállapítja – „mindenképpen implicálják valamiféle értékelési szempont létezését”. A mítoszok és babonák értékelése alapvetően negatív, még ha tartalmazhatnak is olyan elemeket, amelyek összhangban vannak a tudományos kutatások eredményeivel, ill. a tudományos nyelvszemlélettel. Domonkosi Ágnes fejtegetései arra is ráébresztettek, hogy egyik fogalomrendszer sem alkalmas arra, hogy segítségével átfogóan tanulmányozhassuk a nyelvvel kapcsolatos vélekedéseket. A „nyelvi mítoszok” és „nyelvi babonák” azért nem jók erre, mert a kutatót arra kényszerítik, hogy a „helyesség”, ill. „helytelenség” vonatkozásában minősítse őket, ráadásul a „helyes” skatulyába kerülő vélekedések eleve kikerülnek a kutató látóköréből, hiszen ha egyszer „helyesek”, nem tekinthetők mítoszoknak vagy babonáknak. A „nyelvi ideológiák” ezt a problémát elkerülik ugyan, viszont ha minden nyelvi vélekedést „ideológiának” minősítenénk, nagyon eltávolodnánk az „ideológia” általános értelmezésétől, összemoznánk a nyelvvel kapcsolatos közgondolkodást és a nyelvvalakítást alapvetően meghatározó gondolatrendszereket a sokkal partikulárisabb vélekedésekkel, nyelvi reflexiókkal. Ez pedig aligha segítené elő a tisztánlátást.

Mivel előadásom célja nem az emberi tudás, ill. azon belül a nyelvről való tudás ideológiai meghatározottságának bemutatása volt, hanem konkrét nyelvi babonáké, nem állt módomban az egyes ideológiákat, azok egymáshoz való viszonyát részletesebben elemezni, s hasonlóképpen nem foglalkozhattam az ideológiák eszmetörténeti hátterével sem. Mindezekre képes sem lettem volna, mivel jelenlegi ismereteim – de nem csak az enyéim – ezen a területen nagyon hézagosak. Ugyanakkor bírálóimnak igaza van abban, hogy a dolgozatomban megfogalmazott kérdésre, hogy ti. miért olyan erősek ezek a babonák, e problémák tisztázása nélkül aligha lehet kielégítő választ adni. (Ha ugyan erősek – Domonkosi Ágnes jogosan követeli rajtam ennek az állításnak a bizonyítását. És ha már itt tartunk: mi az, hogy „erős”?)

Előadásom fő témája, valamint a gondolatmenet logikája indokolja azt is, miért tárgyalom az ideológiákat két nagy csoportban, melyek közt a válaszvonal szintén ideologikus alapon van meghúzva. Ez a felosztás valóban nem szerencsés, mert az olvasónak mégiscsak azt sugallhatja, hogy vannak objektíve „jó” és „rossz” ideológiák. Ugyanakkor az előadás kontextusában utólag sem látok az anyag bemutatására jobb megoldást. A probléma talán maga a témaválasztás: nem szerencsés két ennyire eltérő témát egyetlen előadás keretében tárgyalni: nyelvvelő babonákat és a nyelvről való gondolkodást meghatározó ideológiákat. Vagy a nyelvvelő babonákkal kellett volna részletesebben foglalkoznom (ez esetben be lehetett volna mutatni például a tárgyalt jelenségekre vonatkozó empirikus kutatásokat is; ezek hiányát Domonkosi Ágnes fel is rója nekem), csak megnevezve, esetleg egészen röviden

definiálva az ezekben föllelhető ideológiákat, vagy pedig az ideológiákról kellett volna előadást tartanom, és a nyelvvelő babonákat csak illusztratív példaként használnom.

Ki szeretném emelni bírálómnak azt a megállapítását, mely szerint „a nyelvi standardizmus ideológiája még a szociolingvisztikai kutatások egy részében is igen erősen jelen van, azáltal, hogy eleve egyes nyelvi formák helyességére vagy helytelenségére kérdeznak rá, és azokat sztenderdnek, illetve nemsztenderdnek minősítik, azaz a nyelvi változatosságot a sztenderdhez való viszonyában, nem pedig a változatok egymástól való eltéréseiként igyekeznek megragadni”. Ez valóban így van – sajnos. Ennek következményeként a szociolingvisztikai kutatások is hozzájárulnak a standardista ideológia fennmaradásához, további térhódításához, a nyelv valódi természetének elleplezéséhez.

Mindkét bírálóm kifogásolja a „nyelvi babona” meghatározását, más-más miatt. Domonkosi Ágnes arra hívja fel a figyelmet, hogy a babonába vetett hitnek nem feltétlenül vannak nyelvhasználati következményei, Petteri Laihonen pedig azt kifogásolja, hogy a definíció arra a feltevésre épül, mely szerint „létezik valamilyen objektív mérce, ami alapján valami kifogásolható vagy sem”, miközben a definícióból nem derül ki, hogy mi ez a mérce.

Az, hogy a beszélő a saját nyelvhasználatában nem mindig követi az általa helyesnek tartott szabályokat, jól ismert tény. Az az eset, amelyre Domonkosi Ágnes utal, talán épp a legjellemzőbb: a babonát ismerő, abban hívó beszélő inkább csak reflektált helyzetekben alkalmazza a babonán alapuló nyelvhasználati szabályt, amúgy pedig jól el van a maga „helytelen” használatával. Erre valóban utalni kellett volna valahol a szövegben, ugyanakkor véleményem szerint az általam alkalmazott meghatározást nem szükségszerű úgy értelmezni, hogy egy vélekedés, ill. szabály csak akkor volna babona, ha alkalmazzák, azaz ha befolyásolja a beszélő nyelvhasználatát. Akkor is az, ha csak a beszélő tudatában él, viszont amikor mégis alkalmazzák, olyan következményekkel jár, mint amilyenekről szó van a meghatározásban. (Analogia: az „emberi jogokat sértő törvény” definíciója akkor is megállja a helyét, ha egy ilyen törvény soha nem kerül alkalmazásra.) E félreérthetőség kiküszöbölése érdekében esetleg a meghatározásba az *alkalmazása* szó elé be lehetne iktatni a *lehetséges* jelzőt, de nem vagyok biztos benne, hogy ennek értelme nyilvánvaló volna az olvasók számára.

Ami Petteri Laihonennek az inkriminált meghatározással kapcsolatos észrevételét illeti, a meghatározás valóban hiányos olyan értelemben, hogy nem derül ki belőle, mitől „kifogástalan” egy közlés vagy mitől „megfelelőbb” egy közlés egy másikkal. Ennek tisztázásához akár a *kifogástalan* szó szerinti jelentéséből is kiindulhatunk: az a közlés kifogástalan, amellyel szemben nem emel kifogást az interakció egyik résztvevője sem, amely tehát megfelel a vele szemben támasztott összes követelménynek, s így maradéktalanul eléri célját. A „helyességnek” olyan értelemben nincs objektív mércéje, hogy az kontextustól független lenne; ha ezt gondolnám, magam is a platonista ideológia rabja volnék (l. erre még az e kötetben szereplő másik írásomat, Lanstyák 2010). Létezik viszont funkcionális helyénvalóság; ennek értelmében ha egy elem minden szempontból betölti a funkcióját, kifogástalan. A fő kritérium tehát az, hogy a beszélő sikeresen megvalósítja a szándékát, pl. átadja az üzenetet a hallgatónak, mégpedig úgy, hogy sem benne, sem a hallgatóban nem keletkezik rossz érzés, egyiknek sincs hiányérzete, egyik sem értékeli úgy, hogy a megnyilatkozás normasértő lenne. Sajnos mindezt elég nehéz lenne beépíteni a „nyelvi babona” meghatározásába.

Az előadásomban tárgyalt három jelenség nyelvvelői megítéléséről is ilyen kritériumok alapján állítom, hogy babona; külön örömmre szolgál, hogy ezt Szepesy és Lőrincze is így látják, de természetesen nem ez a döntő. A (más) nyelvvelők által kifogásolt formák széleskörűen használatosak, és semmi sem utal rá, hogy zavart okoznának a kommunikációban; széleskörű elfogadottságukat mutatják nemcsak Szepesy és Lőrincze konkrét példái, hanem a szociolingvisztikai kutatások eredményei is (amelyeket sajnos a terjedelmi korlátok miatt nem mutathattam be). Annak, hogy miért épp Szepesy könyvére támaszkodva mutatom

be a babonákat, az az oka, hogy így jobban rá lehet világítani a nyelvművelés belső ellentmondásosságára, no meg adott keretek közt ez volt a legkényelmesebb megoldás.

Petteri Laihonen felhívja a figyelmet arra, hogy a „szabályos”, a „helyes”, az „igényes” kifejezések használata jellegzetesen ideológiai alapú, s kifogásolja, hogy hol idézőjellel, hol idézőjel nélkül használom. Mivel előadásomban olyan szövegekre reflektálok, melyekben ezek a kifejezések előfordulnak, saját szóhasználatomat is sok tekintetben ezekhez igazítom. Tudni kell azonban, hogy más írásaiban nem szoktam ilyen minősítő formulákat használni. A „szabályos”-ról meg kell jegyezni, hogy ennek alapvetően korrekt a használata, jelentése ‘valamely szabálynak megfelelő’, itt nem a terminussal van baj, hanem magukkal a szabályokkal, bocsánat: „szabályokkal”. A „helyes” minősítő szócska használata nagyon problematikus, mivel azonban a nyelvről való laikus vélekedéseknek „alapterminusa”, az ilyen témájú metaszövegekben aligha lehet nélkülözni. Ami az „igényes”-t illeti, bírálóm szerint abba a csapdába esem, hogy először dekonstruálom ezt a kifejezést, majd pedig rekonstruálom azzal, hogy ‘a vele szemben támasztott igényeknek megfelelő’ jelentésben magam is használom. Figyelembe kell itt is venni a használat kontextusát, szövegem metaszöveg voltát: ott fordul csak elő benne az „igényes”, ahol közvetlenül reflektálok ezt a szót tartalmazó szövegrészekre, ami egyébként elfogadott retorikai eljárás is. Saját szövegeimben, más közleményeimben valószínűleg egyetlen „igényes”-t se találna bírálóm nyelvi formákra vonatkoztatva; ezt a szót a nyelvművelők annyira lejáratták, hogy szaktudományos használatát nem tartom elképzelhetőnek.

Petteri Laihonen szerint nem a teljes nyelvművelést utasítom el, hanem csak bírálom »a nyelvi babonákról« lemondani nem akaró részét”. A nyelvművelés többféle tevékenységből áll, ezek legtöbbször önmagában véve – ha hozzáértően végzik – hasznos és szükséges; ilyen pl. a nyelvi tanácsadás, a nyelvi ismeretterjesztés, a különféle nyelvi produktumok nyelvi lektorálása, a kodifikáció (l. Lanstyák 2007). Sajnos azonban a létező magyar nyelvművelés legtöbb képviselője ezt a tevékenységet nem végzi hozzáértően (l. Lanstyák 2008). Ráadásul a cél nem az, hogy segítsenek a beszélőknek, hanem az, hogy az általuk helytelennek vélt formákat kiküszöböljék a nyelvből, vagyis a nyelvszegényítés. S mivel a létező magyar nyelvművelésnek ez az alapvető irányultsága, s tevékenységének zöme ezt a célt szolgálja, nem tehetek mást, mint hogy elutasítom, képviselőinek nyelvművelő tevékenységét kártékonynak, a magyar beszélők és a magyar nyelvközösség érdekeit súlyosan sértőnek tartom. A Nyelvművelő kézisztár szerzőinek és társaiknak tevékenységét arra sem tartom alkalmasnak, hogy megújuljon; a létező magyar nyelvművelést nem megújítani kell, hanem egy másfajta nyelvműveléssel helyettesíteni (l. Lanstyák 2008).

Bírálóm szerint nem határolódom el teljesen a nyelvi eszménytől. A nyelvi eszményt mint sok ember tudatában meglévő mentális valóságot természetesen tudomásul veszem, de abban nem hiszek, hogy egy nyelvi forma önmagában véve jó vagy rossz lehetne, sőt még azt sem hiszem, hogy a konkrét nyelvi diskurzusokat lehetne önmagukban jónak vagy rossznak minősíteni. Ugyanakkor azt is fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy semmi kivétlnivaló nincs a nyelvi formák és nyelvi diskurzusok értékelésében, erre szükség van például a nyelvmenedzselésben, azon belül pl. a nyelvtervezésben, nyelvoktatásban, nyelvi produktumok lektorálásában vagy a nyelvi tanácsadásban. Egy-egy nyelvi forma vagy diskurzus pozitív vagy negatív értékelése azonban nem valamiféle elvont nyelvi eszményhez való viszonyítás eredménye, hanem annak függvénye, hogy az adott nyelvi forma vagy diskurzus mennyire képes megfelelni a vele szemben konkrét beszédhelyzetekben támasztott követelményeknek. Mivel a beszélőkre, akik ezeket a követelményeket felállítják, különféle nyelvi ideológiák hatnak, a nyelvi formák és diskurzusok megítélése még akkor sem lehet ideológiamentes, ha magát a kutatót nem befolyásolnák nyelvi ideológiák. De befolyásolják.

Hivatkozások

- Lanstyák István 2007. A szervezett nyelvalakítás válfajai. Mészáros András összeáll., *Emlékkönyv Turczel Lajos 90. születésnapjára*, 141–162. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- Lanstyák István 2008. Nyelvművelés és nyelvalakítás. (A létező magyar nyelvművelés néhány jellegadó sajátosságáról). Fazekas József szerk., *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum. 46–68.

HUNGAROLÓGIA

A SZLOVÁK KULTÚRA KONTEXTUSÁBAN

Szerkesztette

BEKE ZSOLT, LANSTYÁK ISTVÁN és MISAD KATALIN

STIMUL
Pozsony/Bratislava
2010

Az egyes írásokat lektorálta (recenzenti):

BENŐ ATTILA (Babeş–Bolyai Egyetem, Kolozsvár)

MARGITA GÁBOROVÁ (Comenius Egyetem, Pozsony)

NÉMETH ZOLTÁN (Bél Mátyás Egyetem, Besztercebánya)

A kötetben közölt tanulmányok alapjául szolgáló kutatások az 1/0791/08 számú VEGA-projekt támogatásával folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

Výskumy, na ktorých za zakladá tento zborník, boli realizované na Katedre maďarského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave v rámci projektu VEGA č. 1/0791/08.

© Beke Zsolt et al., 2010
ISBN 978-80-8127-009-3
EAN 9788081270093

TARTALOM

ELŐSZÓ	5
IRODALOMTUDOMÁNY	
Csehy Zoltán Névadási stratégiák a neolatin eclogaköltészetben	11
Csehy Zoltán Radéczy István, a költő	19
Mészáros András A protestáns iskolai tradíció mint a felső-magyarországi filozófia háttere	26
Mészáros András Magyarországi filozófusok névhasználata a nemzeti filozófiatörténet-írásban	33
Hiznyai Tóth Ildikó Szubjektív térképek térszimbolikája A gavallérokban és szlovák fordításaiban	39
Dusík Anikó A Mikszáth-recepció néhány kérdése	48
Dusík Anikó A másság megjelenése	59
Zuzana Drábeková Niektoré aspekty recepcie fínskej literatúry na Slovensku	63
Grendel Lajos Irodalomtörténet-írás: kánon vagy kánonok?	77
NYELVTUDOMÁNY	
Lőrincz Julianna A variánsok helye és funkciója a magyar nyelvben	84
Lanstyák István A nyelvi babonák életerejéről. Nyelvi ideológiák és filozófiák a Nyelvművelő kézisztárban	95
Lanstyák István Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia	117

Misad Katalin A magyar mint idegen nyelv és a hungarológia oktatása a pozsonyi Comenius Egyetemen	146
Misad Katalin A szlovák anyanyelvűek magyaroktatásában nehézséget okozó grammatikai részrendszerekről	153
Hizsniai Tóth Ildikó Magyarul – szlovákul. Kommunikációközpontú magyar nyelvkönyv szlovák anyanyelvűek számára	160
A KÖTET SZERZŐIRŐL ÉS SZERKESZTŐIRŐL	171
MUTATÓK	
Névmutató	174
Tárgymutató	179
Szómutató	183